

Original Article

การปริวรรตและการสืบทอดภูมิปัญญา ยาท้องถิ่นจากพืชสาและใบลาน

พานี ศิริสะอาด*
เกริก อัครชิโนเรศ†
ชัยภรธรรมรัตน์‡
เดิมนักดี อินทนันท์§
สุวพล นอการกิจกุล*

*คณะเภสัชศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
†กรมยาจีนอินตี่ง ย่านกอยเมือง จังหวัดเชียงใหม่
‡ถนนโชตนา ย่านกอยเมือง จังหวัดเชียงใหม่
§ร้านลานนาไทย ถนนเชียงใหม่ สันกำแพง ย่านกอยสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่

บทคัดย่อ การปริวรรตนี้ดำเนินการระหว่างวันที่ ๑ มกราคม ๒๕๔๘ ถึง ๓๐ ธันวาคม ๒๕๔๘ จากเอกสารตำรายาใบลานและพืชสาจากวัดและแหล่งข้อมูลในภาคเหนือ อย่างน้อย ๑,๘๐๐ ตำรับ อาศัยความรู้ด้านภาษาถิ่นและ ความเข้าใจด้านวิถีชีวิตของชุมชน ตลอดจนความรู้ด้านการแพทย์แผนไทยเป็นพื้นฐานเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาถิ่น และสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ด้านเภสัชกรรม พบว่าข้อมูลจากการปริวรรตเมื่อนำมารวบรวม จำแนกจัดระบบตามหลักเภสัชกรรมเพื่อการรักษา มีการใช้ยาดำรับโดยกล่าวถึงชื่อยาที่ใช้รักษา ตามด้วยตัวยาที่ใช้ รูปแบบการปรุงยามีถึง ๓๘ แบบตามวิธีการนำไปใช้รักษา มีองค์ประกอบเป็นพืช สัตว์และธาตุ โดยสมุนไพรมาจากส่วนต่าง ๆ ของพืช ตัวยาจะมีคุณสมบัติร้อน เย็น และเสมอตัว โดยหมอมจะต้องรู้จัก การถอดตัวยาดตามอาการผู้ป่วย โดยมีการคำนวณธาตุและตำรับที่มีการกล่าวเป็นชื่อกลางที่รู้จักกันในการใช้แต่ละยุค เช่น ยาแก้ห้าต้น ยาดีสนูด โดยใช้กระสายยาร่วมกับการใช้ยา พบการใช้พิธีกรรมในการรักษา ได้แก่ การประกอบพิธีเพื่อสะเดาะเคราะห์ต่ออายุ การใช้หลักธรรมหรือสังขรณ์ประกอบการรักษา และใช้ประกอบในการเก็บยาและปรุงยา

การศึกษาค้นคว้านี้เป็นการจัดระบบขององค์ความรู้ของการแพทย์ล้านนา โดยเฉพาะด้านเภสัชกรรม เพื่อประกอบการเข้าใจการแพทย์พื้นบ้าน ซึ่งเป็นการดูแลสุขภาพภาคประชาชน อีกทั้งใช้ศึกษาความคงอยู่ของการแพทย์พื้นบ้านล้านนา

คำสำคัญ: การปริวรรต, ตำรายาล้านนา, ใบลาน พืชสา, ตำรายา

บทนำ

แม้ว่าการปริวรรตเอกสารใบลานและพืชสาในส่วนที่เกี่ยวข้องตำรายา จะใช้ความรู้การเขียนภาษาถิ่นและวรรณกรรมล้านนา และวิชาการอื่น ๆ ของล้านนา แต่

การปริวรรตยังต้องศึกษาและสอบถาม ปรัชญาหาความรู้จากนักวิชาการผู้รู้ด้านภาษาศาสตร์ วรรณกรรมและด้านศิลปวัฒนธรรมล้านนา และโดยเฉพาะหมอมพื้นบ้าน เพื่อให้เข้าใจบริบทที่เกี่ยวข้อง และได้ช่วยตีความ เพื่อ

ไม่ให้เกิดความผิดพลาด โดยเจาะลึกภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับหลักเภสัชกรรมพื้นบ้านล้านนา ได้แก่ วิธีการและรูปแบบการปรุงยา น้ำกระสายยา การแปรสภาพยา มาตราชั่ง ตวงวัดและการเก็บยา และแนวคิดวิทยา ที่เกี่ยวกับการปรุงยา เพื่อสืบทอดภูมิปัญญาล้านนา รวมถึงสังเคราะห์เป็นองค์ความรู้ทางเภสัชกรรมและจัดทำเป็นคู่มือเพื่อการศึกษาและปฏิบัติสำหรับหมอเมือง และผู้สนใจ ทั้งยังเป็นจุดเริ่มต้นในการจัดทำตำรา สำหรับการเรียนการสอนการแพทย์พื้นบ้านล้านนา งานวิจัยนี้กล่าวถึงผลการปริวรรตตำรายาและเนื้อหา บางส่วนที่น่าสนใจด้านยาซึ่งอยู่ในรูปอักษรธรรมล้านนา

วิธีการศึกษา

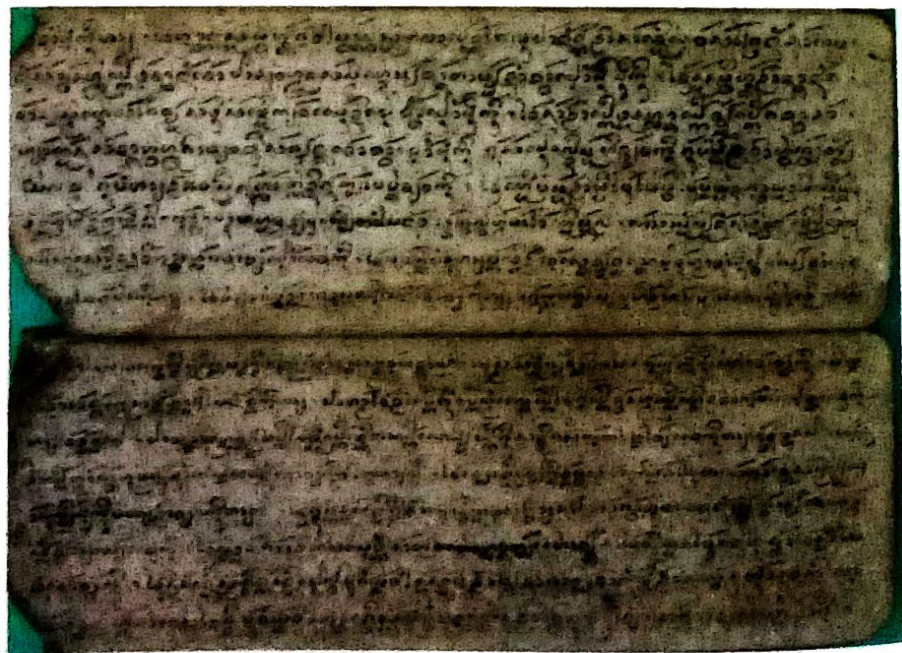
- ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- รวบรวมเอกสารตำรายาเพื่อนำมาใช้ในการปริวรรตตำรายา ในสองลักษณะคือ
  ๑. ต้นฉบับจริงและเป็นภาษาล้านนาซึ่งจารึกอยู่ในใบลาน พับสา จากร้านค้าของเก่า โรงพยาบาล

บวรเทาทุขโขโบราณภาคเหนือ วัด และของที่บวรพุทธเจ้าของชาวเชียงใหม่เก็บรักษาไว้ และจากหม้อพื้นบ้าน (รูปที่ ๑)

๒. จากไมโครฟิล์มที่ถ่ายจากพับสา ใบลาน ต้นฉบับจริง จากวัดต่าง ๆ ในภาคเหนือ เช่น วัดศรีโคมคำ วัดลำปางหลวง วัดนาเดา วัดนาบึง วัดลำปางหลวง โดยขอยืมจากสำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ นำมาถ่ายเอกสารสำเนาคัดกรองเฉพาะส่วนที่เกี่ยวกับตำรายาหรือส่วนที่บันทึกรายละเอียดวิธีการปรุงยา (รูปที่ ๒)

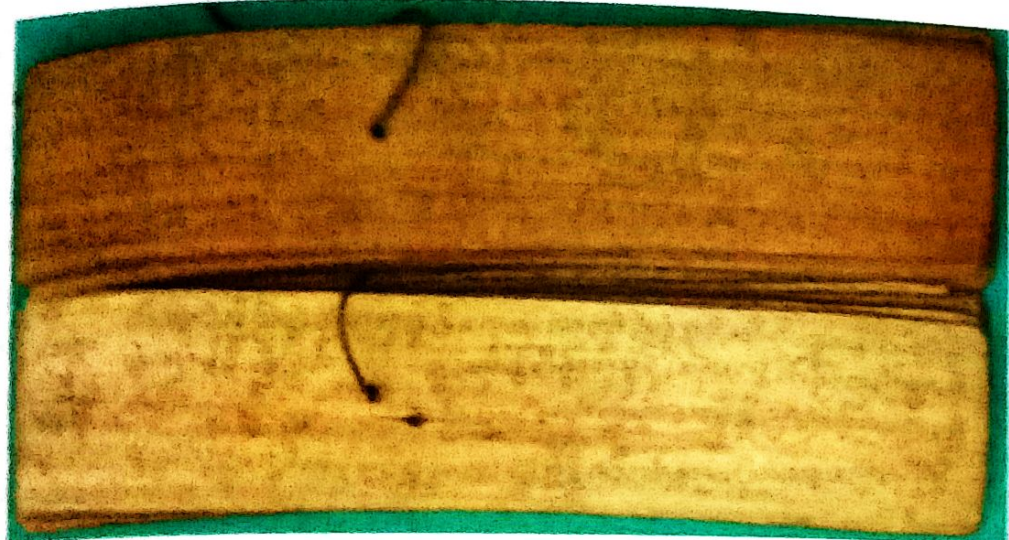
- ดำเนินการปริวรรตโดยอ่านต้นฉบับภาษาล้านนาแปล ตีความและเปลี่ยนความจากภาษาล้านนาเป็นภาษาไทยกลาง ตามหลักการเดียวกับที่กำหนดในพจนานุกรมล้านนาไทย ฉบับแม่ฟ้าหลวงปรับปรุงครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๕

- รวบรวมงานปริวรรตและทำการสังเคราะห์องค์ความรู้ทางเภสัชกรรมล้านนา โดยจัดขึ้นเป็นระบบทางเภสัชกรรม

รูปที่ ๑ พับสาอักษรล้านนาเป็นคำราชา บันทึกในกระดาศสา

รูปที่ ๒ ใบลานอักษรธรรมในตำราชา

ในหนังสือของใบลานประกอบด้วย ช่องด้านซ้ายมือของกึ่งข้อคำรับฮารักษาโรค ช่องด้านขวาเมื่อเป็นรายการยาที่จะใช้ วิธีปรุงยา และ วิธีปฏิบัติตัวในกรณีที่มีข้อที่แทนศ วิธีการอ่าน ด้านซ้ายอ่านจากบนลงล่าง ด้านขวาอ่านจากซ้ายไปขวา โดยมี ๔ บรรทัด

การวางแผนการทำงานและขอบเขตการศึกษา

- ๑. วางขอบเขตการทำงาน
  - ๒. สืบหางานที่มีผู้ทำไว้ก่อน ศึกษาปัญหาและอุปสรรค
  - ๓. สร้างตารางการสำรวจไมโครฟิล์ม เพื่อประโยชน์ในการทำงาน
  - ๔. สร้างตารางการหาความถี่ในความรู้บางเรื่อง เพื่อค้นหาแนวโน้มการปรากฏและการใช้ เพื่อหาความถี่
  - ๕. กำหนดทีมผู้ร่วมงานที่เชี่ยวชาญ เช่น หมอพื้นบ้าน นักภาษาศาสตร์ และวรรณคดี เพื่อความถูกต้องของเนื้อหา
- ดำเนินการศึกษาระหว่างเดือนมกราคม ๒๕๔๔ ถึงธันวาคม ๒๕๔๕

ผลการศึกษา

- ๑. ข้อมูลทั่วไปเกี่ยวกับการใช้ยาในตำราชา
    - ๑.๑ ประเภทของยา
- การแบ่งประเภทของยา อาจแบ่งได้หลายลักษณะ ดังนี้ :-

- แบ่งตามชนิดของตัวยา ได้แก่ คำรับที่ใช้สมุนไพรเดี่ยวหรือคำรับที่ใช้สมุนไพรหลายตัวประกอบกัน
- แบ่งตามอาการหรือกลุ่มของโรค เช่น โรคในเด็ก สตรี โรคทาง ยามะเร็งลมลาร ยาแก้ไข้ ยากระด้างทั้งตัว และยาครอบงำ
- แบ่งตามกรรมวิธีการผลิตหรือการเตรียม เช่น ยาต้ม ยาคอง ยาลูกกลอน
- แบ่งตามกลไกในการออกฤทธิ์ของยา เช่น ยาห้าม ได้แก่ ห้ามไข้ ห้ามพิษ ห้ามโหนก (ห้ามโรค มะโหนกหรือริดสีดวงทวาร) ยาแก้ เช่น ยาถอนลมเส้าไก่ (หอบหืด) ยาแก้ เช่น ยาแก้เจ็บท้อง เจ็บอก ยาประจุ

๑.๒ หลักการรักษา

การไม่ใช้ยา^(๑) เช่น หากไม่สบายจะมีการจุดเทียนบูชา ๕ เล่ม ตามทิศต่างกันในบ้าน จำนวนเทียนนี้ยังอาจขึ้นกับอาการหนักเบาของผู้ป่วย เช่น ใช้ไม้หนักอาจจุดเพียง ๔ เล่ม โดยเล่มหลักให้เป็นเล่มใหญ่ปักไว้กลางบ้าน จุดคาถาลงในกระต๊อบแล้วทำเป็นไส้เทียนจุด พร้อมทั้งคาถาบูชาเทียน หรือต้องทำการ

ละเตาะเคราะห์ สิบชะตาบ้าน บางครั้งมีการสิบชะตาเมือง หรือทำพิธีกรรมอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ตาย นอกจากนี้ใช้วิธีเอาปลิงดูดเลือดออก^(๒) เช่น มะเร็งช้าง... “ออกกลางหลัง หื้อเอาปลิง (ปลิง) กิน ๑๑ ตัว แล้วจึงพอกยาชะหม่อมกตไม่หุงแดง ตำทา” ในบางโรค หมอจะให้ใช้วิธีนวดก่อน ๓ วันแล้วจึงรักษา ได้แก่ อาการปวดกระบอกตา เมื่อยหัว เสียบตัว และเมาหัว ซึ่งมีบันทึกจุดที่ใช้นวดรักษาอย่างละเอียด กรณีผู้ป่วยอาการหนัก (พยาธิร้าย) อาจใช้วิธีแต่งเข้ากายะวาตรูปบูชา หรือหากที่บ้านเมืองมีภัยพิบัติ “เป็นอำเป็นเกิน (เกิน) ตกบ้านเมืองและวัดวา” ให้บูชาโดยก่อเจดีย์ทราย ๔ หลังเขียนคาถาบนเจดีย์ทราย บูชาท้าวทั้งสี่ และให้นิมนต์พระไปรับของถวายที่กลางเมืองประตูบ้านหรือประตูเมือง จะพ้นจากภัยใหญ่ นอกจากนี้หากมีพยาธิร้าย อาจใช้วิธีบูชาข้าวสิบสำหรับโดยบูชาพระเจ้าสิบพระองค์ ให้ทำสะตวง (เครื่องสังเว) สิบอัน ข้าวสิบก้อนและอื่น ๆ อีก^(๓) การรักษาแบบไม่ใช้ยาอีกวิธีคือ การใช้วิธีการแหก (ใช้โพลหรือเขาสัตว์ถูไปตามร่างกายเพื่อประกอบการรักษาโรค) ซึ่งอาจมีการกินยาร่วมด้วยหรือไม่ก็ได้

การใช้ยา^(๔) แบ่งเป็นการใช้ยากับผู้ป่วยทั่วไป เป็นยาที่ไม่ซับซ้อนมีการยักกระสายน้อย เช่น ยาธาตุ ยากำลั่ง ยาถ่าย และการใช้ยากับโรคหรืออาการที่เปลี่ยนแปลงไป เช่น เป็นสันนิบาต หรือโรคหัดออกแถมเกิดเรด ผู้เป็นหมอดต้องมีความรู้ความชำนาญและประสบการณ์ในการช่วยชีวิตผู้ป่วย หากให้ยาไม่ถูก อ่อนเกินไป หรือแรงเกินไปผู้ป่วยอาจถึงแก่ชีวิตได้ และหมอดต้องทราบมูลเหตุแห่งโรค เช่น เกิดจากธาตุใดและต้องใช้ยาแก้อย่างไร ในโรคและอาการหนึ่งอาการใด มักมีตำรับยาให้เลือกหลายตำรับหรือขนาน วิธีปรุงร่ง แตกต่างกันในขนานเดียวกัน หากใช้ไม่ได้ผล ก็อาจให้เปลี่ยนน้ำกระสายหรือเปลี่ยนรูปแบบยาโดยไม่เปลี่ยนแปลงตัวยา

การให้ความเห็นของหมอและการพยากรณ์โรค ผู้เป็นหมอดจะต้องสังเกตอาการผู้ป่วย เช่น อุจจาระ (อาจมี) หากผู้ป่วยตัวร้อนแล้วมีอาการลงท้อง ไม่หยุด

ไม่รู้ตัว และเหลืองดั่งขมิ้น เรียกว่าผู้ป่วยนี้ใกล้ถึงคราวสิ้นชีวิต^(๕)... “มันผู้นั้นพัน (พัน) ตายแล” (หมายถึงคนไข้จะตายเร็ว) แล้วจึงจะบอกวิธีรักษา หรือหมอจะบอกวิธีดูสันนิบาตและให้พิจารณาให้ติดตามองค์ ๑๕ ประการว่าสมควรปฏิบัติอย่างไร จะรักษาหรือไม่ดังนี้... “หากเตโชธาตุม้างเสียแล้ว คือว่าเนื้อหากเย็นเสียแล้วไม่ควรยา อีกประการกันว่ายาแล้วบ่หลุ บ่ลง ลมก็บ่เดียวดั่งอันก็บ่ควรยา แล้วกันว่าน้อย วางไปก็บ่ดี หากควรฟังดูก่อน บางทีอย่าหากไว้ เหลือพยาธิไป บางทีพยาธิหากแควนแล้วหมุ่ยาทั้งหลาย กันว่าใจบ่มันก็บ่ควรยา แลกันว่าพยาธิหากหนักแล้วหมอยาหากหนักยาเข้าก็ตาย^(๖)” โรคบางโรค มีอาการซับซ้อนหากหมอรักษาไม่ถูกต้อง คนไข้อาจตายได้ เช่น... “สันนิบาตคางคัก^(๗) (หมายถึงอาการพูดจาไม่ได้) ยาบเป็นตาย (รักษาไม่ถูกต้องคนไข้จะถึงตาย) ให้ตั้งขันข้าวก่อนจึงยาเนื้อ เอาจีพุก (ชื่อพืชสมุนไพร) รากผักคืด หัวเอียงนางกายดอกเหลือง (ชื่อพืชสมุนไพร) กิน”

นอกจากนี้หมอยังเห็นว่าโรคชางชาย (อาการแผลเปื่อยชนิดหนึ่ง) ผู้หญิงเป็นรักษายาก แต่โรคมะเร็งคุดตัวผู้ (โรคลมที่ทำให้ปวดศีรษะ) ผู้ชายเป็นรักษายาก การรักษาบางอย่างก็ให้ไปขโมยเอาหลอดแม่หม้าย (หลอดที่แม่หม้ายใช้ทอดผ้าและปั่นฝ้ายและมีด้ายพันติดหลอดอยู่) มาแชลงในยาที่เตรียมนั้น โรคบางอย่างหากเป็นหนักและหมอให้ยาแล้วไม่หาย อาจเนื่องจากกรรมผู้ป่วยมาถึง ตัวอย่างเช่น^(๘)... “ยาซัก (จักหมายถึงทาโดยแรง) หื้ออุ่นนั้น หื้อเอาห้สกิน หมากช่าง ดองดิง เป้าตองแตก ตำกุกิกากับกันละเอียดแล้วเอาใส่น้ำมันงาซักดินมือ อุ่นมาทันใจ เว้นไว้เสียแต่กรรมมันมาถึงแล”

การใช้ยาแก้ตามสมุฏฐานของโรค

ในตำรายา ๔ ผูก (เอกสารที่เย็บติดกันเป็นชุด) ที่พบ^(๙,๑๐) กล่าวถึงการให้รสยาเพื่อแก้อาการของผู้ป่วยคือแก้ตามลักษณะผิวพรรณ แก้ตามอายุสมุฏฐาน ตามฤดูกาลและตามธาตุ โดยบอกวิธีการรักษาและชื่อห้ามดังนี้...

“ที่นี่จักกล่าวด้วยคนอันเป็นพยาธิทั้งมวลก่อนแลคน

งานที่ออกสู่สาธารณะ คนอื่นเป็นด้วยเลือดมีมันนี่แล
คนผู้คำ เลือดมันนี่นม ท้อเถายาอันส้มอันหวานท้อ
กินชอยแล อัน ๑ รสยาอันฝาดมัน มันสลายไปในชิ้น
หึ่งมวล รสยาอันขมมันมันสลายไปในหึ่งมวล อัน ๑
รสยาอันเค็มมันมันสลายไปในเอ็น รสยาอันหวานมัน
สลายไปในขมของตุกหึ่งมวล รสยาอันเผ็ดมันมันสลาย
ไปในไส้ใหญ่หึ่งมวล รสยาอันส้มมันสลายไปในไส้ย่อย
หึ่งมวล รสยาหึ่งมวลล้วนไปในมีมันนี่แล" และ

"หมอเหยงหมอ ปู้ยั้งรสยาทั้งหลายหึ่งมวลสูงนี้ จัก
ยาคนอันเป็นพยาธิสังฤฯ จักหายมันชา นี้ว่าแลอัน ๑
ก่อนรา คนผู้มีอายุพอ ๑๐ ปีตั้งอัน คนผู้ใดมีอายุได้ ๑๐
ปีแล้ว ธาตุเปลือมอกันแล ผู้ใดจักยานั้นบ่ควรรื้อเสีย
เลือดประจุ บ่ควรรื้อกินยาอันเย็นนัก ไฟห้องจักดับเสีย
มันจักคืดขึ้น เสียขึ้นและผิวว่ามันหากเย็นแท้ เท้าท้อกิน
ยาปราบธาตุอันใส่ด้วยน้ำอาบ ท้อกินลงเสียแล คั้นว่า
ไฟห้องดับ ท้อกินยาปฏิจุมูลหลวงดีและอัน ๑ เล่า คน
ผู้เป็นพยาธินั้นควรรู้ว่ากินยาแล้ว รสยาบ่ทันสลาย
บ่ทันสลายเทื่อ อย่างฟั้ง (อย่าฟั้ง) ท้อกินข้าว กินข้าวแล้ว
อย่าฟั้งท้อกินยา มันจักเกลากันเสีย ยานานรู้อัน ๑ น้ำ
อันค้มแรมคิน อย่าท้อคนพยาธิกิน อย่าเอาเป็นน้ำยาบด
จักแกมพยาธิหนักเสียกว่าเก่าแล

ผิวว่าใช้ในเดือน ๙ เดือน ๑๐ เดือน ๑๑ ๑๒ ในสี่
เดือนนี้ ใช้เพื่อลมแควนมาก หนักเนื้อหนักคิงแล เม
หัวมัวตา บันตาร้ายคืดอกคืดใจ เสียบข้าง ปากแห้ง
คองแห้ง อย่าท้อกินอาหารอันเผ็ดอันขมอันฝาดบด จัก
ยาชากไปและ

ใช้ในเดือนเจียง ยี่ ๓ ๔ ใน ๔ เดือนนี้ ใช้เพื่อลม
แควนมาก หนักเนื้อหนักคิง บ่ใครปากใครจา หาแรงบ
ได้ ดินมือเย็น อย่าท้อกินอาหารอันเค็ม พยาธิจักตื่น
นานหาย

ผิวว่าใช้ในเดือน ๕ ๖ ๗ ๘ ใน ๔ เดือนนี้ ใช้เกิดกับ
คืดและเลือด แกมแควนมาก เนื้อตัวมันแดง อย่าท้อมัน
กินอาหารอันเผ็ดอันส้ม อันเค็ม อย่าท้อหิง (คือผิง) ไฟ
พยาธิจักแก่เสียและผิวว่าใช้เพื่อเลือดและลม เจือหนาว
สันหึ่งตัว และปวดเนื้อปวดตัวปวดแข็ง เจ็บหัวมัวตา

ดินมือเย็น คางปากจวงคอง และรากลมก็คืด รากแท้ก็คืด ราก
คั้นว่าใช้ได้ ๓ ๔ ๕ วันชื่อว่าใช้หนาวแล้ว คนผู้จักท้อกิน
ยานั้น ควรเท้าท้อ (ไฟ) กินยาหวานก่อน บ่ควรรื้อกิน
ยาฝาด อันค้ม อันเคี้ยวแล"

ตำราคุณยาธาตุ (วัดลำปางหลวง จังหวัดเชียงใหม่)
เป็นตำราที่บอกถึงการใช้สมุนไพรตามธาตุซึ่งเป็นไป
ตามอายุในผู้เจ็บป่วย เมื่อธาตุดวงโตดับตามที่คำนวณ
ก็จะรักษาตามที่กำหนด

การให้ยารักษาตามลักษณะคน^(๓)

การให้ยาในคนที่มีลักษณะสี่ผิวร่างกายแตกต่างกัน
กัน จะใช้ยารสแตกต่างกันเพื่อให้ได้ผลดีดังนี้... "ผิวว่าจัก
ยาคนท้อพิจารณาธาตุเทอะ เสตวันโน คนขาวเหลือง
เลือดหวาน ท้อกินยาหวาน แควนเผ็ด รตวันโน คน
แดงเลือดมันเค็ม ท้อกินยาเค็ม ยาหวานดีแล คนขาว
แดงแกมเหลือง เลือดมันเค็มท้อกินยาเผ็ดยาเค็มดีแล
คนดำเลือดมันขมท้อกินยาหวานยาส้มดีและรสขมไป
สลายไปในเนื้อหนัง อันฝาดในเนื้อในมันและยาอันเผ็ด
มันสลายไปในสมอง หวานสลายไปในไส้ใหญ่ อันส้ม
มันสลายไปในไส้สุด ไส้ย่อยสิ่งเดียวแล"

การให้ยารักษาตามธาตุสมุฏฐานในโรคสนิบาด

ในโรคสนิบาด^(๓) ให้ใช้ยารักษาไปตามมูลเหตุ
หรือธาตุที่ทำให้เกิดอาการ ดังกล่าวไว้ว่า... "ที่นี้จักกล่าว
ด้วยมูลสนิบาดทั้งหลาย ชื่อว่าอาโรธาตุสนิบาด เมื่อ
จักเป็น เจ็บหัวมี ๖ จำพวก ๆ หนึ่งชื่อว่าปฐวิธาตุ อาไป
ธาตุสนิบาด เตโชธาตุสนิบาด วาโยธาตุสนิบาด อากาศ
ธาตุสนิบาด เมื่อเป็นไข้ เป็นดินมือกระด้างท้องแข็งชื่อ
ว่าปฐวิสนิบาด ถ้าเนื้อตัวเย็นเป็นดั่งน้ำค้างชื่อว่าอาไป
สนิบาด และกันจักยากก็ยาไปตามยาประจำธาตุนั้น ๆ
เทอะ"

๒. หลักเภสัชกรรม

การชั่ง ตวง วัดขนาดของยา
มาตราที่ใช้ในการปรุงยาแบ่งเป็นหน่วยวัด
ความยาวและหน่วยน้ำหนัก หน่วยน้ำหนัก ได้แก่ ชิก

เสี้ยว (๑ ซีกเท่ากับ ๒ เสี้ยว ๔ เสี้ยวเท่ากับ ๑ เฟือง ๒ เฟืองเท่ากับ ๑ สลิง) หวัน (๑๒ สดางค์) สลิง ตำลึง บาท หน่วยร้อยและหน่วยพัน เครื่องชั่งในสมัยโบราณไม่ระบุว่าใช้แบบใด แต่พบมีเครื่องชั่งที่ยังตกทอดมาถึงปัจจุบัน เครื่องชั่งยาเรียกว่า ต่ายอย ลูกตุ้มเรียกลูกเบ็ง พบการอ้างถึงบันทึกในในคัมภีร์บาลีคัมภีร์ฎีกาสังขยา ปะกาสะกะ^(๑๐๑) เรียบเรียงโดยพระเชียงใหม่ชื่อพระญาณวิลาส นอกจากนี้หนานศรีเลา เกษพรหม^(๑๐๒) ได้พบและปริวรรตมาตราชั่ง ตวง วัด จากบันทึกโบราณในคัมภีร์ "สิปคุณ" ของวัดศรีสองเมือง^(๑๐๓) มีส่วนที่เกี่ยวข้องกับการปรุงยา คือ เรื่องโหราธิคุณ ฆาตาธิคุณ พยาธิคุณและ โทณฑิคุณ มีหน่วยเป็น หน่วย ซีก เฟือง หมากดำ หวี หวีด มะกล่ำ เม็ดข้าว เม็ดงา พันธุ์ผักกาด นิ้วมือ คีบ เข้าเปลือก ยิม เย้ม กำ กอบ กำ แครง ร้อย พัน สอก คีบ แขน เส้น วา โยชนะ นิ้วมือขวาง

ปริมาณที่กำหนดโดยประมาณที่นิยมมากคือ ใช้คณะ (กะนะ) เท่ากัน หน่วยร้อย พัน และใช้หน่วยตามลักษณะของส่วนที่เอามาทำยา ว่องมือ คือพันรอบ นิ้วมือทั้งสี่ คือรอบนิ้วชี้ กลาง นางและก้อยให้เต็ม กำมือ หมายถึงการใช้มือกำยาให้เต็มกำมือเพียงมือเดียว ซ้อมือหมายถึงเอาสมุนไพรมารวม ๑ ซ้อมือหรือ ๓ ซ้อมือ (จึงจาลิง) ๓ ซ้อมือ หรืออาจพบ ๓ ซ้อมือหรือขวาง หมายถึงเอาน้ำเรียงลำดับ ๓ นิ้ว วัดความกว้างของนิ้วทั้ง ๓ นั้น^(๑๐๔) คีบ ได้แก่ความยาวเป็นจำนวนคีบ หยิบมือ คือการใช้ปลายนิ้วหยิบเอายา กีบ หลีบ เช่น กระเทียม ๑ กีบ พบใช้คำว่า รัง เช่น รังแมงไบ้ ๓ ลัง หน่วยฝ้าย ๓ แก่น ดอก เช่น ตีป्ली ๓ ดอก การปรุงยาน้ำใช้คำว่าใช้น้ำ ๓ บวยเอา ๑ บวย คือการใช้น้ำ ๓ กระบวย ต้มเกลือ ๑ กระบวย

หน่วยวัดความยาวได้แก่ ฟู คือระยะความยาว ตั้งแต่โคนนิ้วถึงปลายนิ้ว เจ้นซ้อมือ (เช่น ซ้อมือ) คือระยะนิ้วหัวแม่มือถึงนิ้วชี้เมื่อกางออก^(๑๐๕)

การใช้ปริมาณเท่ากับปริมาณยาทั้งหมด ใช้คำว่ารูป ยาทั้งหมด บางที่ใช้คำว่าลูบเท่า ในทางการแพทย์แผนไทยเรียกว่าประสระ หมายถึงสมุนไพรมักร

จะใช้ในปริมาณเท่ายาอื่นทั้งหมดรวมกัน

ตัวอย่างยาที่ใช้หน่วยหวัน (คือ ๑๒ สดางค์) "เอาดอกจัน หวัน ๑ พิกน้อย หวัน ๑ ตีป्ली หวัน ๑ เทียนทั้ง ๕ หวัน ๑ ชิงแกง หวัน ๑ ผืน หวัน ๑ หื้อเอาใส่ในหมากกอกแกง เอาหมกไฟ เอาเปลือกนอกสุก แล้วหื้อตำ เครื่องเทศอ่อนแล้วหื้อตำหมากกอกแกงหื้ออ่อน แล้วปั้นเป็นลูกเท่าหมากแคว้ง"

นอกจากนี้พบการใช้มาตราเงินในการปรุงยาด้วย เช่น หน่วยตำลึงเงิน

การใช้ยาเป็นกลุ่ม พบว่ามีการใช้สมุนไพรมักรเป็นกลุ่ม ดังนี้

การใช้ยาชื่อเดียวกันแต่คนละชนิดต่างกันที่เทศ สชนิดของลำต้น นำมาใช้ทางยาโดยทางการแพทย์แผนไทยจะเรียกเป็นจุลพิกัต ตัวอย่างเช่น ตำลึงตัวผู้ มะไฟตัวผู้ ใบตุมตัวผู้ กุ่มทั้ง ๒ ใบมะโดน ทั้ง ๒ ส้มกุ้งทั้ง ๒ ผีเสื้อทั้ง ๒ รากกะล่ำทั้ง ๒ แหนทั้ง ๒ สมอทั้ง ๒ ทองทั้ง ๒ ข้าวเย็นทั้ง ๒ เป้าทั้ง ๒ ชีเหล็กทั้ง ๒ แสมทั้ง ๒ เปล้าน้อย เปล้าหลวง หลับมึนน้อย-หลับมึนหลวง เขยทั้ง ๒ ขางขาว ขางแดง มะเขือบ้ำขาว มะเขือบ้ำดำ แหนตัน แหนเครือ ก้างปลาตัน ก้างปลาเครือ ชะเปาตัน ชะเปาเครือ รากกะล่ำทั้ง ๒ กุ่มทั้ง ๒ ทองทั้ง ๒ ใบมะโดนทั้ง ๒ หอมด่วนทั้ง ๒ ไม้ขนุนตัวผู้ บั้วราสูกดิบ หมายถึงบั้วราขาว-ดำ ต้นทั้ง ๒ ขามทั้ง ๓ ก้อยทั้ง ๒ จันทรทั้ง ๒ รากมะลิซ้อนทั้ง ๒

อื่น ๆ เช่นใบเม้าทั้ง ๓ หอมทั้ง ๓ นอกจากนี้อาจพบคำว่าหอมทั้ง ๒ เทียนทั้ง ๕ ขามทั้ง ๓ เป้าทั้ง ๓

ส่วนที่ใช้เป็นยา การนำสมุนไพรมักรมาใช้เป็นยาแบ่งเป็นพืชวัตถุ สัตว์วัตถุ และธาตุวัตถุและอื่น ๆ แต่ตัวยาลักรมักเป็นพืชวัตถุ ในการนำสมุนไพรมักรมาใช้ทางยามักจะไม่ระบุส่วนที่ใช้ หากระบุมักจะระบุว่า "เป็นใบหรือเป็นราก บางกรณีจะระบุให้ใช้หลายส่วน ได้แก่... "พิตพิว (ชื่อสมุนไพรมักร) เอา ราก ใบ ต้น ราก ต้น ตาลหมอนเอา หญ้าคาเอา ราก ต้น ใบ เนาโน เอาทั้งกิ่งทั้งใบ"

ตัวอย่าง ส่วนที่ใช้เป็นยาของสมุนไพรมักร

ไม้ หมายถึงส่วนของลำต้น ได้แก่ ไร่คำ ผาง (ทั้ง

แก้ม) อ้อยสพายควาย ตัง ไม้ปิง จันแดง เนาใน จี ไม้สา
ถ้อยคำ หรือใช้ส่วนของแขนงลำต้น (ภาษาล้านนาใช้
คำว่าเรียว) เช่น เรียวบง เรียวขาง เรียวกอก เรียวมอน
เรียวกวน เรียวกัด เรียวสา เรียวส้มขึ้น เรียวเบนจาย
เรียวกุ่มกัด ส่วนที่เป็นแก่นไม้ ได้แก่ แก่นส้มเห็ด แก่น
ลมแล้ง ส่วนที่เป็นปมไม้ เช่น ปมไม้กรด

ยอด ยอดปาน ฝาแป้ง คา รวงควา ตุน

เปลือก แก้ว ล้านป้าว ก้วยเทตตัวผู้ (มะละกอดตัวผู้)

ตุก (ต้นมะตุก) กุก กอก ชีเหล็ก ลมแล้ง ตัง ถอน
เปลือกกอกในดิน

ใบ เหยิง หมากน้ำ บัวรดคำ ดีหมี ไคทั้ง ๓ ก้อแกง
รวก ตืด หอมแป้น

ราก กาจับหลัก หนุ่ก่องเข้า ถั่วถิม ผักเค็ด กอก
เผือก หมากตุก รากข่า หมากเฟือง หมากงัวหวาน พุง
แดง ถบถาย หนุ่มน้ำ หอม พุดน้ำ พุดบก แซม ออกโค
ข้าวสาร คำร้อย กล้วยตีบ ดอกไหม นมวัว รากมะแตก
เบนจาย อ้อยช้าง มะนาว เลงซอน หมากแคว้ง ดอก
ด้าย แดงโม ตินเบ็ด ตืด ฝาแป้ง ป่าน ชีกา ส้มสังกา
ต้นขอ บางกรณีใช้ส่วนที่เป็นปม เช่น ปงส้มเห็ด ปงจิว
หนุ่ม หัวหนุ่มาสลาบ ผักหนาม บอนแวน พุด หัวแหง
หนุ่มน้ำ อ้อยดำ อ้อยแสนสวน พุด ถั่วพู บัวบก บอน ตุน
ข้างในหัวกล้วย

ผล มะขามป้อม หรือส่วนใน เช่น มอนหมากขาง
มอนส้มป่อย ในหมากตัน เมล็ดผักกาด หลับมีน หน่วย
ในหมากตาเสือ

การใช้สมุนไพรดิบ สุก ย้อนหรือแก่ สดหรือแห้ง

พบว่ามีการใช้สมุนไพรอ่อน เช่น...“ข้าวเจ้าสารดำ
เป็นผงใส่น้ำการบกล้วยนวลหนุ่มดำหัว”...“ใช้รากผักหนุ่ม
เปลือกผักหนุ่ม” ปิงจิวหนุ่ม รากจิวหนุ่ม รากปิวแดง-
รากหนุ่ม กวาวหนุ่ม มะปิ่นหนุ่ม หนุ่มหมายถึง
อ่อนหรืออาจหมายถึงกิ่งไม้ การใช้สมุนไพรสุก เช่น
กล้วยตีบ (ชื่อกล้วยที่นิยมใช้เป็นยา) ต้นไฟ หรือหมกไฟ
ปิบเทาน้ำมาใช้ บางกรณีต้องแช่ให้เน่าเสียก่อน เช่น
แกมตเน่า

สมุนไพรแห้งที่ระบุให้ใช้ เช่น ผิเสี้ยน้อยแขวน
ตายรัง ใบหนาดตายแขวน ใบส้มป่อยตายแขวน ใบซ่า
ตายแขวน ใบหมากน้ำตายแขวน

สำหรับสัตว์วัตถุ ที่ใช้บ่อยได้แก่ งาช้าง นอแรด
เขาควาย น้ำมันงูเหลือม คราบงูเหลือม คราบแมงมุม
รังหมาล่า ดีหมี ดีกระทิง ดีจระเข้ ดีงูเหลือม หอย
เช่น หอยตะละ หอยกาบล้าน กระดองตะพานน้ำ
เลือดแรด

ธาตุวัตถุ เช่น หินกลางแม่น้ำ ดินสอแก้ว น้ำปูนใส
ดินประสิ่ว หรดาล กำมะถัน อัญญาไฟ หินเผาไฟ

อื่น ๆ หมายถึงประเภทของตัวยาที่แบ่งประเภท
ได้ยาก เช่น เครื่องใช้ที่เป็นความเชื่อมาวมในการ
ปรุงยา เช่น ไม้คนข้าวและที่รองข้าวหนึ่ง หลอดฝ้าย ซึ่ง
ต้องใช้ของแม่หม้าย นอกจากนี้มักพบการนำรังแมงใบ้
รังหมาล่า แตนสาย (ซึ่งรวมทั้งรังและตัวแตน) มาวม
ในการปรุงยา

คุณสมบัติของตัวยา ตำรับยาและการรักษา^(๑๕)

ตัวยาที่ใช้ในสูตรยาแต่ละขนาน จะมีคุณสมบัติร้อน
และเย็นแตกต่างกัน โดยมีการแบ่งตัวยาออกเป็นกลุ่ม
ยาร้อน ยาเย็นและยาเสมอตัว หมอผู้รักษาจะต้องรู้
อาการของผู้ป่วย การดำเนินไปของโรคพร้อมทั้งใช้ยา
ให้ถูกต้อง พิจารณาว่าสมควรให้ยาร้อนนำ เพื่อให้
การรักษาได้ผล เมื่อให้ยาร้อนนานพอ ผู้ป่วยดีขึ้นก็จะ
ผ่อนยาออกหรือถอดยาหรือถอนยาออก เพื่อไม่ให้เกิด
อันตราย ผ่อนยาหมายถึงเอายาหรือสมุนไพรที่มีฤทธิ์
ตรงข้ามออกบางตัว ถอดยาหมายถึงเอายาสมุนไพร
ออกจากตำรับ อาจจะทำหลายตัวหรือเอาออกหมด
จากเดิมที่ใช้อยู่

นอกจากนี้ในยาบางขนานจะมีการเพิ่มตัวยาเข้า
ในสูตรเดิม เพื่อปรับใช้กับอาการที่แปรไป มักเรียกยา
สูตรเดิมว่ายาเกสีย (ยาขนานแรกเริ่ม) หรือบางครั้งอาจ
พบคำว่ายาหัวที บางทีเรียกว่ายาแม่ เป็นการเตรียมยา
ขึ้นล่วงหน้าสำหรับนำมาใช้เมื่อมีอาการ โดยเพิ่มตัวยา
เข้าได้อีกตามอาการ ในบางครั้งก็จะมีการเตรียมยาขึ้น
ก่อนเพื่อลองใช้ดูก็เรียกว่าเป็นยาเกสียเช่นกัน

ตัวอย่างยาหรือสมุนไพรที่มีคุณสมบัติเป็นยาร้อน
ไม้ต้นปูลา ผ่าแบ่ง ลมแล้ง
เบ็งจ๋าย ไม้ตั้ง (กะเบา) รากมะเขือ
ตัวอย่างยาหรือสมุนไพรที่มีคุณสมบัติเป็นยา
เสมอตัว

ไม้กระแจะ รากหมากลิ้ว (ส้มเขียวหวานลูกเล็ก)
สลายอน

จันแดง รากหมากล้านกา (กาสะลอง) เจียงจี
หมุ่มแม่ (วางจืด) หมากแคว้ง (มะเขือพวง)
รากพร้าว

ไม้ดึกเคียม ลงเย็น ถ่านไฟ

ตัวอย่างยาหรือสมุนไพรที่มีคุณสมบัติเป็นยาเย็นพอ
ประมาณ

รากส้มกบ อ้อยช้าง มะขามป้อม พิตเทาะ
(เต้า=หุงค้อ)

ป่าเถี่ยวหมอง สักหวานบ้าน ไม้หมากตูก ไม้
หมากแม่ (วางจืด)

นางจม ขางน้ำข้าว ขางโต้นเคียว ไม้ข้างเผือก
สักกันเถิง เขามวก ก้างปลาแดง งาข้าง
เขากวาง นอแรด เขาเยือง เขาวัว

ตัวอย่างการถอดยาหรือถอนยาจากยาที่ใช้เริ่ม-
แรก

... "พิตเทาะ (บีดเต้า) จันแดง แคว้งขาว ตั้ง
คืด จักถีบหือร้อนแท้ เอากาฟากม่วงก้วย ซี่เหล็ก ผักทะเล
แถม ถ่านข้าวไหม้เกดแรดแท้นั้นก็ตี ถีบด้วยสุรา หาก
ร้อนแท้เนื้อ จักเบือยเสีย หือค้อยเสียงเอาเถิด"

... "เอาผักตั้งคืด ฝรั่งหมู แคว้งเผือก ตาจี ไม้
พินแต รากผาแบ่ง ผ่าน้ำจ้าวกิน กันปลสร้างดีเทอะ เอา
เคเรือเขามวก ตั้งเคเรือคำ ฟุงคอบ ลงเย็น อุ้นน้ำ
เปลือกกือแถมเทอะ กันว่าน้อยบางแล้ว หือถอดต้นลง
เย็นเสียเทอะ ใช้รายแท้หือเอาไม้เนาใน ถ่านไฟ ราก-
หมากตูก รากหมากแระ ผ่าแบ่ง เสงจอน รากหมาก-
เช็ดหนาม จ้อยนาง หวานบ้าน ดึกเคียม ถั่วพู ผักควาย
หล่มมัน ส้มกบ กือเผือก กือฟาน..ขอม สิมคำ ตูกหมาคำ
เขี้ยวแรด สารทั้ง ๒ ผ่าน้ำกินแแล้ว"^(๒)

สรุปว่า การใช้ยา ควรให้ยาที่เข้าถึงโรคได้ เช่น
ยาที่ร้อน หลังจากอาการดีขึ้นแล้ว ควรให้ยาเสมอ หรือ
ถอดยาหรือถอนยาออก มิฉะนั้นก็อาจเกิดอันตรายได้
และหากให้ยาไม่เหมาะสม เช่น เย็นเกินไป คนไข้จะมี
อาการตัวกระด้าง มือเท้าเย็น เป็นโรคเกี้ยว (ตะคริว)
ได้

การแปรสภาพยา

ได้แก่การนำวัตถุดิบหรือสมุนไพรมาผ่านกรรมวิธี
ก่อนที่จะนำไปปรุงยา เป็นการทำให้ตัวยาเปลี่ยนแปลง
รูปร่างลักษณะทางกายภาพจากเดิม เช่น การเอาไป
ทำให้สุก เช่น หุงกับน้ำมันให้เหลือง หรือไม่ใช้น้ำมัน
การใช้ความร้อนต่อสมุนไพรบางชนิดน่าจะเป็นการ
ฆ่าฤทธิ์สารพิษในสมุนไพร และพบการใช้วิธีเผาสมุนไพร
ด้วยการจุดไฟจนดำก่อนจึงนำไปผสมกับวัตถุ
ทางยาอื่น ๆ ในภาษาล้านนาเรียกว่าเผาเป็นตั้ง ซึ่งอาจ
จะทำโดยวิธีเผาสมุนไพร^(๑) เมื่อไฟลุกติดแล้วใช้กะลา
ครอบลงบนสมุนไพรที่เผาขึ้นเพื่อหยุดยั้งขบวนการ
สันดาป ในบางครั้งวัตถุ เช่น หอย กระดองเต่า ไม่
สามารถบดเป็นผงหรือบดยาก จะนำมาเผาให้กรอบ
หรือคั่วให้กรอบก่อนจึงจะบดเป็นผงยาได้ และอาจพบ
การหมักสมุนไพรตามกำหนด หรือหมักให้เน่าก่อนนำไป
ใช้

ตัวอย่างเช่น เเผาใบพลูให้เป็นสีดำ (ตั้ง) แล้วเอา
มาปนผสมในเทียนเอาควันรม เเผากระดองเต่าหรือ
การนำหัวบุกกลายมาผ่านตากแดดไว้

การเก็บยา การเก็บยามักมีพิธีกรรมเข้ามาเกี่ยวข้อง
เช่น

๑. การเก็บยาจะมีพิธีเก็บ (เอา) ดังนี้^(๑๒)

วันอาทิตย์ ให้เก็บพืชที่ชื่อ บูลิงนก วันจันทร์ เก็บ
เถาสะค้าน วันอังคาร เก็บพิตพิวแดง (บีดปิวแดง) วัน
พุธเก็บตีปลี วันพฤหัสบดีเก็บขิง จากนั้นเอาตัวยาน้ำ-
หนักเท่ากันตำจนเป็นผง หลังวันพฤหัสบดีไปแล้ว ให้
เอายานี้ใส่ในบาตรพระที่โปลงโบสถ์ในวันเข้าพรรษาแล้ว
พระจะเสกคาถานี้กลางโบสถ์ว่า... "ปฐุวิกสิณัง เตโขกสิณัง

โอกาสกลิ้งนึ่ง อายุวัฒนัง สุขังพะลัง" จำนวน ๓-๗-๑๐๘ ครั้ง แล้วเอาจึงนำยาไปใช้ เชื่อว่าการปรุงยาโดยพระสงฆ์ ยาคะศักดิ์สิทธิ์

๒. ตัวยาที่จะต้องไปบูชาเอากับแม่ไม้ของพืชที่ต้องการและไม้ให้เงาของผู้เก็บทับต้นไม้นั้น ใช้วิธีนี้ ในยาแก้ริดสีดวงเลือด แก้เลือดออกจากจมูก เลือดตก ทวาร ให้เอารากส้มบั้งทั้งสอง รากไม้ไร่ ที่เกิดกลางตอเท่า ๆ กัน อ้อยดำเอาแต่ปล้องประมาณสองสวน ต้มกินจำเรียดต่างน้ำใช้รวมรวมด้วย

๓. บูชาและเก็บตัวยาสมนไพรตามลำดับที่กำหนด ๑๒ โดยมีกรกล่าวถึงชื่อผู้ป่วยในการบูชาพร้อมดอกไม้ธูปเทียนด้วย เช่น... "ยามะโทก หื้อเอาดอกไม้เทียนไปบูชาเอารากไม้หมื่นก่อนแล้ว ข้าไปบูชาเอารากไม้แหวเล้าหื้อเอาชื่อผู้เป็นนั้นไปรำฉันทิดจกิดีหื้อว่าเอาทะเลชันตั้งมีเทียน ๒ คู่ หมากพลู"

๔. การเก็บยาตามข้างขึ้นและข้างแรม ตัวอย่างเช่น การเก็บยาเมื่อข้างขึ้นได้แก่... "ยามะโทก เอาคอมปอ วันเดือนเบ็ง ทัน (ต้น) ทั้ง ๒ ขางทั้ง ๒ หมากแตก..ฝนกินแล" การเก็บยารวันข้างแรม (เดือนดับ) เช่น... "ยานิวเอา รากหมากแอบ หุงกิน อีกแบบให้เก็บยาตามระยะเวลาที่เป็นโรค เช่น การเก็บรากถั่วพู หากเป็นปีหนึ่งเอารากหนึ่ง เป็น ๒ ปีเอา ๒ รากลำดับกันไป หื้อเอาวันเดือนดับ เอาหลัง ๓ ดั้นหุง"... "หื้อเอารากฝานแบ่ง ๓๐๐ หื้อเอาวันเดือนดับ"

๕. กำหนดให้หญิงไปเก็บยาหากผู้ชายเป็น เช่น ๑๒... "ยานิวต้ม เอาใบไม้ ใบง ช่อมเกี้ยว เอาใบทั้งมวลต้มกินหายแล หากหนึ่งเอาหนามตั้ง หื้อเอาเงิน ๕๐ บาท ไปบูชาเอา คัน (หาก) ผู้หญิงเป็น ผู้ชายไปเอา คันผู้ชายเป็นหื้อผู้หญิงไปเอา"

๖. การเก็บตัวยามากเก็บทางทิศตะวันตก ได้แก่ เปลือกมูก ตัวอย่างเช่น... "ไปพีเอาเปลือกมูกทางวันตก เทียงสะตือของผู้เป็นฝนน้ำหมอนึ่งกิน.." คือให้เอาเปลือกไม้มูกทางทิศตะวันตก ความยาวเท่ากับความสูงจากพื้นถึงสะตือของผู้ป่วย

๗. มีกำหนดให้เก็บตามวันและเวลา^(๑๖,๑๗) คือเมื่อ

เก็บยาในวันใด ก็ให้เก็บส่วนของสมุนไพรมตามเวลาที่กำหนด จึงจะได้สรรพคุณดี โดยคำว่าพิษหมายถึงฤทธิ์ของยาดังกล่าวในใบลานว่า

...."จักสร้างยากี่ดี หื้อตามอุปเทศครูบาอาจารย์ กล่าวไว้ดังนี้แล วัน ๑ (คือวันอาทิตย์) ยามเช้าพิษยาอยู่ใบวันเที่ยงอยู่รากอยู่หัว ยามค่ำอยู่เปลือก วัน ๒ ยามเช้าอยู่ราก วันเที่ยงอยู่ลำและใบ ยามค่ำอยู่เปลือก วัน ๓ ยามเช้าอยู่ใบ วันเที่ยงอยู่ลำ ยามค่ำอยู่รากอยู่หัว วัน ๔ ยามเช้าอยู่ใบ วันเที่ยงอยู่ลำและเปลือก ยามค่ำรากและหัว วัน ๕ ยามเช้าอยู่แก่น ยามเที่ยงอยู่ราก ยามค่ำอยู่เปลือก อยู่ลำ วัน ๖ ยามรุ่งเช้าอยู่ใบ ยามเที่ยงอยู่ราก ยามค่ำอยู่เปลือกและลำ วัน ๗ ยามเช้าอยู่ราก ยามเที่ยงอยู่เปลือกและใบ ยามค่ำอยู่ลำ คันว่าจักไปเอายาหื้อดูวันไปก่อนหา จักวุทมิชะแล ฯ "

๘. การเก็บยาในระยะเวลาที่เหมาะสมหรือในเดือนที่ถูกต้อง ซึ่งจะทำให้ได้สรรพคุณในการรักษา ข้อมูลฤทธิ์ (พิษ) ของยาดังตามเดือนมีดังนี้^(๑๘)

เดือน ๓ และ ๔ พิษยาอยู่รากและแก่น

เดือน ๕ และ ๖ พิษยาอยู่รากและยอด

เดือน ๗ และ ๘ พิษยาอยู่รากและใบ

เดือน ๙ และ ๑๐ พิษยาอยู่เปลือก

เดือน ๑๑ พิษยาอยู่กิ่งและเปลือก

เดือนเกียงและเดือนยี่ พิษยาอยู่ยอดและใบ

การเด็ดยาบางชนิด มีกำหนดให้อัดใจเด็ด เช่น...

"เป็นบวมพองทั้งตัว"^(๑๙) หื้ออัดใจเด็ดเอาใบคนที่สอง ๗ ยอด จุ่งจาลิง ๗ ยอด พิกน้อย ๗ แก่น ชิง ๗ แวน ข้าว ๗ เม็ด บดเป็นผง บั่นเป็นลูกกลอน" การกระทำดังกล่าวนี้จะทำให้เกิดสมาธิในการเด็ดยา

หลักการปรุงยา

จากการศึกษาเอกสารใบลาน ไม่พบการแบ่งหมวดหมู่ของยา โดยมากพบเป็นตำรับยาซึ่งเป็นยาหลายตัวร่วมกัน หรือยาประกอบ มักไม่มีการเขียนเป็นรูปแบบหรือวิธีการปรุงยาอย่างชัดเจน จึงต้องทำการสังเคราะห์งานแปล

วิธีการปรุงยาชนิดต่าง ๆ

รูปแบบและวิธีการเตรียมยาในจำนวนยาเตรียมทั้งสิ้นมากกว่า ๑,๕๐๐ ตำรับ พบยาเตรียมทั้งสิ้น ๓๔ รูปแบบ โดยมักเป็นยาดำรับหรือมีตัวยามากกว่า ๑ ตัวผสมเข้าด้วยกัน รูปแบบยาเตรียมที่มีการใช้มากที่สุดคือ ยาฝนและยาต้ม

ตัวอย่างวิธีเตรียม

ยาฝน เป็นยาที่เตรียมโดยไม่ผ่านความร้อน ใช้กรรมวิธีอย่างง่ายในการเตรียม แต่มักไม่กำหนดปริมาณที่ใช้ ใช้ได้ทั้งกินและทาภายนอก

วิธีปรุงรูน นำตัวยาเช่นรากไม้ หรือส่วนของต้นและแก่น มาฝนบนหินให้ตัวยาละลายลงไปในน้ำกระสายยาแล้วนำมากิน น้ำกระสายยาที่พบว่าใช้มาก เช่น น้ำอุน น้ำอรรคมดา น้ำอ้อย น้ำอ้อยดำหรือใช้น้ำข้าวเจ้า และสุรา

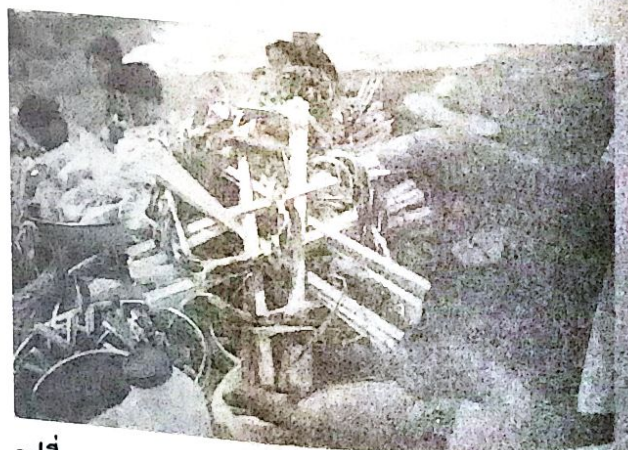
รูปที่ ๓ ยามัด*

*ยาพื้นบ้านเรียกว่า "ยามัด" บางที่เรียกว่า "ยาชา" สำหรับใช้ต้มบำรุงร่างกาย ประกอบด้วยสมุนไพรล้านนาหลายชนิดมัดรวมกันเป็นมัด ๆ
 **คาแหลว คือ ไม้ไผ่ที่ขัดกันทำเป็นคล้ายคาว อาจขัดด้วยหน้ำคาและใบหนาดสำหรับใช้ป้องกันสิ่งชั่วร้าย เช่น เวลาปรุงยาอะวางไว้ใกล้ ๆ หม้อต้มยาเพื่อป้องกันเทพวิษณุหรือภูตผีซึ่งเป็นเทพที่ไม่ดี ขโมยยาไปกิน

ยาต้ม เป็นยาเตรียมที่อาศัยความร้อนในการเตรียม ใช้เวลานาน อาจเรียกว่าเคี้ยว ความร้อนที่ใช้ในการเตรียม โดยจำนวนท่อน และความยาวท่อน การนำสมุนไพรมาต้มเป็นชาในยาต้มว่า ยาต้มเป็นวิธีรองหลังจากใช้ยาฝนไม่หาย (รูปที่ ๓)

วิธีปรุงรูน นำสมุนไพรมาต้มในหม้อดิน โดยต้มเอาหน้า ๓ ส่วน ต้มให้เหลือ ๑ ส่วน มีบางตำรับซึ่งเป็นส่วนน้อย ต้ม ๕ ส่วนให้เหลือ ๑ ส่วน หรือ ๗ ส่วนต้มให้เหลือ ๑ ส่วน น้ำที่ใช้ต้มได้แก่ น้ำจืด (น้ำอรรคมดา) โดยมักใส่ข้าวเปลือกลงไปเล็กน้อยในยาต้ม การต้มมักตัดด้วยพริก ขิง หรือพริกขิงเกลือ การต้มยาบางตำรับให้เผาชาง (ธาตุโลหะชนิดหนึ่ง) ลงสู่น้ำยาหลังต้มด้วย

... "ยาฝีบง เอาเปลือกสอน หมากร..ดินเปิด ต้น เครือเค็ดเค้า ไม้ตีน ไม้ขอบขามังทั้งรากทั้งใบ ต้ม ใส่หัว ๗ ตุ่น ยาววา ปักดาแหลว (เจลว) ๕ แจ่ง" ยารักษาผี เอาตัวยาทั้งหมดมาต้มกิน โดยกำหนดจำนวนพิน ๗ ตุ่น ยาว ๑ วา และปักเจลวหรือดาแหลว สันนิษฐานว่าเพื่อให้ยาศักดิ์สิทธิ์ (รูปที่ ๔)

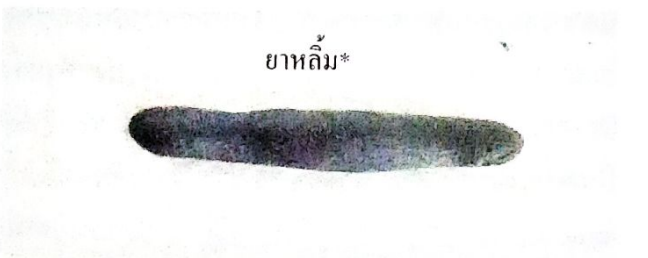
รูปที่ ๔ คาแหลว** เชือกตาเขิวและใบหนาดที่ผ่านพิธีกรรมแล้วใช้เป็นเครื่องรางค้ำบ้านกันผีและสิ่งชั่วร้าย

รูปแบบอื่น ๆ ได้แก่

ยาผง ยาแช่ ยาลูกกลอน ยาตำ ยาจู้ (ยาประคบ) ยาครอบ (พอก) ยาทา/ยาจิตุ่ม/ยาซัก (จี้ก)/ยาลูบ/ยาเช็ด/ยานวด เป็นยาใช้ภายนอก การใช้ต่างกันตามระดับความแรงในการนวดและการใช้รักษา การทา/ลูบตัวมักให้ทา/ลูบด้านหลัง บางครั้งใช้คำว่า ทาลูบ โดยเริ่มทาขม่อม และคอแล้วจึงลูบลงมา การลูบตัวเบา ๆ หรือการเช็ดเบา ๆ อาจเรียกว่า "ลวด" อาจเรียกการทาลูบลงที่มีการเน้นความแรงของการทาเพิ่มขึ้นว่าเป็นการซัก (จี้ก) โดยอาจพบคำว่าซักลง การซักอาจเริ่มตั้งแต่รักแร้ถึงปลายมือเท้า ต้นขาถึงปลายเท้า ยาซักในเด็กให้ใช้ยาทาลูบตั้งแต่ขม่อม คอและให้ทาลูบเท้าขวากับมือซ้ายซ้ายแล้วลูบหัวลง นอกจากการทาแล้วลูบ อาจกำหนดให้นวดด้วย ในการรักษาโรคบางโรคให้นำยาที่ปรุงแล้วมาทาพื้นมือ พื้นเท้า อาจทาตนเอง หรือให้ผู้อื่นทาให้ก็ได้ หรือทาก่อนเข้าป่า หรือทาเล็บมือเล็บเท้าด้วย

นอกจากนี้ได้แก่ **ยาดอง ยาอม ยาอาบ ยากวาด ลั้น ยาพ่น (ยาฝู่) ยาใส่ตา (จิดา)/ป้ายตา ยาใส่หู ยารม (ยาอบ) ยานัดสูบ ยานึ่ง ยาโปะหัว/ตบหัว/ขมหัว/ลูบหัว/ล้างหน้า/ตำหัว ใช้สมุนไพรหรือตัวยามาใช้พอกภายนอกตามหัวและหน้า **ยาหลิม** (ยาแก้หลิม) บางที่เรียกว่าลูกเหล็ยม เป็นยาที่มักผสมข้าวที่คั่วจนดำและมหาหิงค์ (รูปที่ ๕) **ยาหลาม** เป็นยาที่อาศัยความร้อนในการสกัดยาที่บรรจุในกระบอกไม้^(๒๐) **ยาเอาควันรม** เป็นยาที่ใช้ควันของ**

ยาหลิม*

รูปที่ ๕ ตัวอย่างยาฝ่น

*เป็นยาที่เตรียมล่วงหน้าสำหรับนำมาฝ่นรับประทานมักประกอบด้วยมหาหิงค์ และแป้งข้าวเจ้า

สมุนไพรรักษาโรค **ยาสำหรับนั่งแช่** ใช้กับโรคทางทวาร ยาสอด/สวนจุมก เป็นยารักษาอาการภายในช่องจุมก **ยานั่ง/นอน** ใช้ใบตองกล้วยตากเป็นกล้วยดิบ ให้ผู้ป่วยนั่งนอนบนใบตองกล้วยดิบแล้วทายาที่ตำไว้ เช่น ในโรคมะเร็งสะทีกคือ... "แรกขึ้นมันเจ็บหัว ท้อเจ็บหัว เจ็บตน ใช้ ๗ วัน และเป็นขางขาวตัวผู้ เป็นขางชายตัวเมีย เอาทองทั้ง ๒ กุ่มทั้ง ๒ พิว หอมเทียม หอมบัว แดง ใบหมากนาว ตำห่อผ้า ๓ ชั้น ตังปากหม้อหนึ่งประคบบยา ๓ ชั้น แล้วหื้อตั้งชันข้าวคูปิเทอะ หากบ่ออยู่ เอาดิน ๓ ชิก เข้าเบง รากจิว รากเตื่อ ตำเป็นน้ำแล้วจึงเอาตองกล้วยดิบรอง ๓ ชั้น แล้วหื้อนึ่งนอน จึงทายาหาย" **ยาสืบ** พบน้อย มักใช้กรณีปวดกล้ามเนื้อ หรือปวดบริเวณอื่น หรือสับกรณีถูกผีเข้า **ยาฝัง** พบน้อย ใช้กรณีถอนพิษ **ยาน้ำค้าง** (อาจพบคำว่ายาน้ำค้าง)^(๒๑) พบน้อย **ยากลับ** ใช้น้อย มักใช้เป็นยากิน **ยาหุง** เป็นวิธีที่ใช้ความร้อนสกัดเอาตัวยาสาคัญหรือทำให้เกิดการอ่อนตัวของสมุนไพร ใช้เป็นยาภายนอก **ยาสีฟัน** ใช้ในรูปผงหรือใช้กิ่งไม้ **ยาชะแผล** เป็นยาล้างแผล^(๒๒)

รูปแบบอื่น ๆ ที่พบไม่มาก

๑. การหุงข้าวแล้วนำมาผสมยาก่อนหมกไฟ เช่น... "ยากินข้าวน้ำบได้ ให้เอาเปลือกกุ่ม เปลือกกกอก เปลือกหวัด รากคา อ้อยดำ เอามาตำบั้นเอาน้ำ แล้วเอาน้ำผึ้ง น้ำตาลตัดแล้ว ให้เอาเข้าจ้าว (เข้าคือข้าวเป็นคำประจำถิ่นและปรากฏในต้นฉบับ) มาหุงสุกแล้วเอาข้าวหุงผสมกับน้ำยาแล้วเอาตองกล้วยดิบมาห่อ ๗ ชั้น ให้เอาหมกไฟให้สุกแล้วกินเทอะ ดายก็คืนมาบช้าแล" คือเอาสมุนไพรมาตำเพื่อให้ตกน้ำแล้วเติมน้ำผึ้ง น้ำตาลตัดผสมข้าวจ้าวที่หุงสุกแล้วห่อด้วยตองกล้วยดิบ

๒. การใช้เหรียญเผาไฟจี้แผล เป็นกรรมวิธีที่รักษาแผลโดยใช้ความร้อน เช่น ใน... "ยาปากบาดมัน ท้อเอาหน่วยบ้าหนั่ง พรักน้อย บดกับกัน เอาใส่ เอาเงินเผาไฟหื้อแดง สับปากบาด (จี้ที่บาดแผล) เทอะ" หมายถึงให้เอาตัวยามาบดใส่แผล แล้วเอาเงินเผาไฟให้แดงจี้ที่บาดแผล

๓. ยาหยอดปาก เป็นรูปแบบยากิน ใช้หยอด

ปากแก้อาการภายในปากและลำคอ

๔. ยาสีขมอม หมายถึงเอาน้ำยาสมุนไพรที่ปรุงแล้วมาขยี้บนหัวและหนังศีรษะ ยาสีขมอมและดินผง

๕. ยาที่ใช้ร่วมกับการแหก (ใช้โพลหรือเขาสัตว์ถูไปตามร่างกายเพื่อประกอบการรักษา) เช่น

... "เอาเป่าตองแตก หัสสคิน ผนใส่สุรา พริกน้อยแก่น ๑ แดกลงทะเล" หมายถึงเอาตัวยาทัง ๒ ผนใส่น้ำสุราแล้วใช้ประกอบการแหก

๖. ยาที่ใช้ร่วมกับกรรมวิธีการอยู่ (คือการเป่าลมร้อนจากปากผ่านยาลงไปบริเวณที่เป็นหรือเป่าลมร้อนลงที่ต้องการ)

๗. ยาที่ใช้สูบและดม ใช้สมุนไพรบดเป็นผงให้ละเอียดเป็นจุน ใช้สูบและดม

๘. ยาที่ใช้กรรมวิธีเผา เอาตัวยามาใส่ในลูกมะพร้าวที่เทน้ำมะพร้าวออกแล้ว เเผาจนลูกมะพร้าวไหม้แล้วจึงนำส่วนที่เป็นเนื้อในมะพร้าวที่คลุกเคล้ากับยาและถูกดูดซึมอยู่นั้นมากิน

๙. ยาที่ใช้วิธีผ่านความร้อนบนเตาในระยะสั้นเป็นการเตรียมยา ผลมยา อาจโดยวิธีฝนหรือวิธีอื่นเมื่อตั้งหม้อให้ร้อนแล้วนำยาที่เตรียมไปผ่านความร้อนเรียกว่า การจ่าว

๑๐. ยาขง เอายาลูกกลอนที่ปรุงไว้ขงกับน้ำร้อนกิน

กรรมวิธีที่พบร่วมในการปรุงยา เช่น การเผาขาง^(๓๓) ได้แก่ การเอาธาตุโลหะชนิดหนึ่งที่เรียกว่าขางมาเผาให้ร้อนแดงแล้วจุ่มลงไปใต้น้ำยาสมุนไพรเรียกว่าการเผาขางสูซึ่งมักจะกระทำ ๑ ครั้ง มีบางตำรับกำหนดให้เผาขาง ๓ ครั้ง

นอกจากการเผาขาง อาจพบการเผาเหล็ก อีฐ ดินจอมปลวกและหินขาว แล้วเอาลงสูน้ำ หรือเอาน้ำรดลงสูน้ำยาสมุนไพรอีกชนิดหนึ่ง ตัวอย่าง... "ยาลมสะอื้นเอาเปลือกกอม ผนกิน พากหนึ่ง เอาหอมเกี้ยว มาตำปั้นเอาน้ำ แล้วเอาอ้อยดำบ้องหนึ่งมาผ่า ๔ เอาส่วนหนึ่งมาตำกับหอมเกี้ยวแล้วเอาหินขาวมาเผาไฟสูยานั้นกินเหอะ" นอกจากนี้ยังมีการเผาใบสมุนไพรลงสูน้ำยาที่

ฝนไว้ ตัวอย่างเช่น... "ยาขางเจ็บหัว หื้อเอาหนาค่าแก่นทุ่งเทศ ทิดเทาะ รากผักคืด แก่นขี้เหล็ก ขางบ่อฝนแล้วเผาขางสู เเผาใบเมียงสู ตบหัวกันกิน" ตำรับนี้ใช้วิธีเผาขางและเผาใบเมียงลงในน้ำยา

กระสายยาในตำรายา ได้แก่

น้ำข้าวเจ้า หมายถึงน้ำที่ผสมข้าวสารเจ้าดิบเตรียมไว้ก่อนผสมในยา หรืออาจจะเป็นน้ำข้าวข้าว น้ำหม้อมีง หมายถึงน้ำที่ได้ภายหลังนึ่งข้าวซึ่งเป็นข้าวเหนียว น้ำอ้อยดำ น้ำผึ้ง น้ำฝน น้ำจิง (น้ำธรรมชาติ) น้ำคั้นจากต้น ย่อมเกี้ยว ขางคาว ยาแก้ ๕ ต้น (หมายถึงชื่อตัวยาสุมไพรห้าชนิดในสูตรตำรับ) น้ำอุ่น น้ำร้อน น้ำแรมคิน หมายถึงน้ำที่ตวงมาเก็บไว้ในภาชนะค้างคืน อาจพบคำว่าน้ำต้มแรมคิน หมายถึงน้ำที่ต้มทิ้งไว้ค้างคืน น้ำบังคา หมายถึงน้ำที่ไหลจากหลังคาผ่านชายคาลงมาก็กมีสีเหลืองจากหญ้าคา ในฤดูที่ฝนไม่ตก อาจได้จากการเอาน้ำสาตขึ้นไปหลังคาแล้วรองน้ำนั้นมาใช้ หมอบางท่านบอกว่าเป็นน้ำเหล้า สุรา น้ำปูนใส น้ำเยี่ยววัว น้ำเยี่ยววัวดำ น้ำสิกหมา (น้ำที่ไหลจากเรือนขานลงซึ่งอยู่ในแอ่งใต้ถุนครัว อาจเรียกว่าน้ำชี้หมา)

กระสายยาอื่นที่พบและใช้น้อย

น้ำมูตร ตัวอย่างเช่น... "ใช้โซ หายใจกะหายเป็นชี้ราก ใส่น้ำอ้อยดำกิน เป็นปา ใส่น้ำเยี่ยวคนกิน" มีที่ใช้ทั้งน้ำมูตรเด็ก ผู้ชายและผู้หญิง

การยักกระสายยา การเปลี่ยนกระสายยาหรือเรียกว่าการยักกระสาย ในตำรับยาบางชนิดสามารถเปลี่ยนแปลงวิธีการรักษา โดยการเปลี่ยนแปลงกระสายยา เช่น... "ยาดีสสมูลประกอบด้วย พิด ทิวแดง (ปิดปิวแดง) หักคุณ ขี้เหล็ก เปล้าน้อย เปล้าหลวง บดเป็นผง หากเป็นสันนิบาต ใส่น้ำเย็นกิน เป็นลมใส่น้ำอ้อยดำกิน ไม่เจริญอาหาร ใส่น้ำพริก น้ำขิงกิน เป็นพันละติ ใส่น้ำจิงกิน เป็นลมเสียดแทงใส่น้ำอุ่นกิน เป็นเหนียวเมื่อยใส่น้ำมะจ่อมกิน เป็นใส่พอง ใส่น้ำข้าวเจ้ากิน เป็นใส่แห้งใส่น้ำหมากลิว เป็นลมปวดกระดูกข้อต่อ ใส่น้ำมันงาทา เป็นชี้ราก ๒ กอง ใส่น้ำผึ้งกินหายผล"

ข้อห้าม/ข้อควรปฏิบัติในการใช้ยา เช่น

๑. ห้ามกินยากับเหล้า ในโรคลมเกี้ยว
๒. กินยาแล้วให้ห่มผ้า ยารักษาตุ่ม ยาถอดไข
๓. ผิงไฟให้แห้งออก ยาลม
๔. ยาห้ามหญิงมีครรภ์กิน ยาพิษมนต์หลวง
๕. กำหนดอาหารแสลงสำหรับโรค เช่น ตุ่มบาง

ประเภท

๖. กำหนดให้νωดหลังกินยาในโรคลมทั้งหลาย

อื่น ๆ

ได้แก่ ปริศนาตำรายาและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง

วิจารณ์

การวิเคราะห์เอกสารใบลานและพับสา พบว่าการจัดบันทึกไม่เน้นวรรณยุกต์ ไม่มีวรรคตอน มีการใช้คำเฉพาะและตัวย่อในการบันทึก ใช้ภาษาพูดซึ่งแต่ละท้องถิ่นจะมีสำเนียงแตกต่างกันไป คำที่ใช้สื่อความเกี่ยวกับพิธีกรรม เช่น ช ต ด ม หมายถึงข้าวตอกดอกไม้ หมายถึงพลีหรือบูชา ชาว แดงหมายถึงผ้าขาว ผ้าแดง ส้ม หวาน หมายถึงแกงหลากชนิดซึ่งจะบรรจุในสะตวง ซึ่งเป็นภาชนะใส่เครื่องเช่นทำจากก้านกล้วย คำที่สื่อความเกี่ยวกับการรักษา คำว่าถอนยา ถอดยาออก หมายถึงการที่กำหนดการรักษาด้วยยาแล้วเมื่อผู้ป่วยอาการดีขึ้น ก็ให้เอายาที่เคยใช้บางตัวออกจากตำรับยา มิฉะนั้นอาจเกิดอันตรายได้ ในบางตำราอาจใช้คำว่า ถอดยา บางกรณีรักษาไม่หายหรือในภาษาล้านนาให้ความหมายว่า เอาไม่อยู่ หมอจะเปลี่ยนยาเป็นตำรับอื่น ใช้คำว่า บ่ฟัง หรืออาจมีตำรับยาให้เลือกหลายตำรับ ซึ่งเริ่มด้วยคำว่า พักหนึ่ง (อ่านว่าปากหนึ่ง) หมายถึงอีกตำรับหนึ่ง แต่ละเอกสารจะมีวิธีการเขียนแตกต่างกัน เช่น รม ลม รุม ลุม ฮุม โดยใช้ภาษาพูด ซึ่งเข้าใจด้วยตนเองหรือเว้นไว้ในฐานที่เข้าใจ

ข้อมูลในใบลานมีส่วนเหมือนกันแม้มาจากคนละจังหวัด เช่น วัดพวกหงส์เหมือนกับวัดนาปัง จังหวัดน่าน แสดงว่าข้อมูลมีการเลื่อนไหลสู่กัน

ข้อมูลด้านการรักษาโรคและการปรุงยา การเก็บยาเป็นฐานสำคัญในการศึกษาทั้งด้านกลวิธีที่ใช้ในด้านเวชกรรมและเภสัชกรรมพื้นบ้าน อีกทั้งศึกษาความคงอยู่ขององค์ความรู้ โดยอาจศึกษาเพิ่มเติมจากหมอพื้นบ้านที่มีจำนวนนับพัน ในแต่ละจังหวัดทั่วภาคเหนือ

ข้อควรระวังในการปริวรรต ต้องระวังความผิดพลาดจากการไม่เข้าใจภาษาพื้นเมือง การใช้ตัวย่อ ปริศนาตำรายา และคำที่ใช้สื่อกันในภาษาล้านนา พับสาและใบลาน แต่ละฉบับอาจใช้ภาษาแตกต่างกัน

การเขียนใบลานและพับสาไม่เน้นวรรณยุกต์ วรรคตอน คำควบกล้ำ ระวังการอ่านคำติดต่อกันซึ่งอาจจะทำให้เกิดความผิดพลาดในการแปล

เนื้อหากการใช้ยาเพื่อรักษา จะเห็นว่ามีการจัดคุณสมบัติของตัวยาเป็นตัวยาร้อน เย็น และเสมอตัว ซึ่งใช้ในการรักษาตามอาการของผู้ป่วย ในด้านตำรับยา ขึ้นต้นด้วยโรคก่อนแล้วจึงแสดงการใช้ยาตำรับต่าง ๆ พบว่า มีการใช้ส่วนของสมุนไพรเป็นยาและรูปแบบยาคลายคลึงกับยาในหลักการแพทย์แผนไทยแต่จะมีหลากหลายตำรับ มีชื่อแตกต่างคือ ในยาแช่จะนำตัวยามาต้มแล้วใช้แช่ แต่ในหลักการแพทย์ล้านนา จะใช้สมุนไพรมาสับเป็นท่อน ๆ ก่อนนำลงแช่น้ำเป็นเวลา ระยะเวลาหนึ่งจึงนำไปใช้กินหรือทา พบว่าหลักการแพทย์ล้านนาอาศัยพิธีกรรมร่วมด้วยทุกขั้นตอนในการรักษาคนไข้

สรุปผลการศึกษา

จากผลการปริวรรตเอกสารใบลานและพับสาพบว่าการดูแลสุขภาพของชาวล้านนา มีวิธีการรักษาโดยไม่ใช้ยาและใช้ยา สำหรับวิธีที่ไม่ใช้ยา ได้แก่ การใช้พิธีกรรม การนวด และการใช้ปลิงดูดเลือด เป็นต้น การตรวจรักษาเบื้องต้น อาจใช้วิธีทำนายทายทัก สำหรับการใชยามักอยู่ในรูปแบบยาตำรับ พบว่ามีหลากหลายรูปแบบถึง ๓๔ แบบ อีกทั้งมีตำรับยารักษาโรคหลายตำรับในแต่ละโรค สามารถเลือกและ

เปลี่ยนแปลงการรักษาดังกล่าวหลายตำรับแล้วแต่อาการยาที่มีกล่าวถึงในตำรายาได้แก่ ยาแก้หัดต้น และยาต้ลสมมูล เป็นตำรับยาที่รู้จักทั่วไป พบว่าสมุนไพรมีจำนวนมากมายแสดงถึงความหลากหลายของชนิดพันธุ์พืชและความใกล้ชิดกับธรรมชาติ

จากการศึกษาบันทึกประสบการณ์การใช้สมุนไพรรักษาโรคในพืชป่าและใบลาน ทำให้ประจักษ์ในภูมิปัญญาในการดูแลรักษาสุขภาพของชุมชนล้านนาในอดีต

ข้อคิดเห็น ข้อเสนอแนะและข้อสังเกต ข้อมูลที่ได้ในการปริวรรตตำรายา

ใบลานและพืชป่า มักไม่บอกวันเดือนปีที่บันทึก ดังนั้นไม่สามารถแยกแยะได้ว่าบริบทพื้นที่ต่างกัน รูปแบบยาจะต่างกันหรือไม่ การนำข้อมูลยาไปใช้ต้องคำนึงถึงบริบทเดิม หรือแนวคิดวิทยาในการดูแลสุขภาพแบบพื้นบ้านซึ่งเป็นองค์รวมของมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณ คณะจารย์แห่ง มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตวัดสวนดอก เป็นสถานที่ประดิษฐานพระตำราวิชาความรู้ภาษาล้านนาแก่ผู้วิจัย ศาสตราจารย์ ดร. อุดม รุ่งเรืองศรี และอาจารย์ สนั่น อรรถมิ ฐิติคำปรึกษา และขอขอบคุณ ผศ.ดร. ยิ่งยง เทาประเสริฐ ศิษย์รุ่นพี่สนับสนุนทุนการทำวิจัยครั้งนี้

หมายเหตุ

๑. รายงานนี้ สรุปย่อจากรายงานวิจัยเรื่องการศึกษาและจัดทำคู่มือหลักเภสัชกรรมและการปรุงยาของกรมแพทย์พื้นบ้านล้านนา จันทบุรี และใบลาน ได้รับทุนการวิจัยจาก สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัยภาค ท้องถิ่นไปใช้กับงานวิจัยให้เจ้าของบทความทราบก่อน
๒. หากสนใจหาอ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้จากรายงานการวิจัยฉบับเต็ม

แหล่งข้อมูล

๑. เอกสารใบลานและพืชป่าของวัดพวงพยอม อําเภอเมือง จังหัดเชียงใหม.
๒. เอกสารใบลานของวัดพระธาตุลำปางหลวง อําเภอเมือง จังหัดลำปาง อําเภอสําเนาไมโครฟิล์ม.
๓. เอกสารใบลานของวัดพวยง เชียงท้าวรวมท้าวทิว จังหัดน่าน อําเภอสําเนาไมโครฟิล์ม.
๔. เอกสารพืชป่าของวัดสันทราย (๒๕๕๐) จังหัด เชียงใหม่.
๕. เอกสารพืชป่าของวัดศรีโคมคำ จังหัดพะเยา อําเภอสําเนาไมโครฟิล์ม.
๖. เอกสารใบลานของหมอมสมศักดิ์ กั้นตีมุต ตำบลหนองคาย อําเภอสันกำแพง จังหัด เชียงใหม่.
๗. เอกสารพืชป่าของพ่อหนาน จันทรแก้ว บุญถิ่น อําเภอเมือง จังหัด เชียงใหม่.
๘. เอกสารใบลานของวัดนาบึง จังหัดน่าน อําเภอกาญจนาภิเษก อําเภอสําเนาไมโครฟิล์ม.
๙. เอกสารใบลานของวัดดอกหญ้า อําเภอสันทราย จังหัด เชียงใหม่.
๑๐. ตุกาพรรณ ณ บางช้าง. วิวัฒนาการวรรณคดีสมัยสุโขทัยและต้นตอที่แต่งในประเทศไทย พิมพ์ครั้งที่ ๑. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย; ๒๕๓๓.
๑๑. เจริญญาภรณ์กรวดนโกสินทร์เจริญญที่ระลึกกรวดนโกสินทร์ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๕๒๕. กรมธนารักษ์ กองการคลัง จัดพิมพ์ เนื่องในวาระสมโภชน์กรุงรัตนโกสินทร์ ๒๐๐ ปี กรุงเทพมหานคร: ยูนิเคิตโปรดักชั่น; ๒๕๒๕.
๑๒. ข้อมูลจากหนานศรีเลา เกษพวงหม สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จังหัด เชียงใหม่.
๑๓. เอกสารฉบับเรียบเรียงจากคัมภีร์สิปปปัญจ วัดศรีสองเมือง อําเภอสาวกั จังหัด เชียงใหม่
๑๔. ข้อมูลจากอาจารย์เกริก ชัยศิริโนเรศ อําเภอเมือง จังหัด เชียงใหม่.
๑๕. หนานดวงแก้ว สนิมัด. คัมภีร์มหาตำรายาเภสัช ฉบับเพชรรัตนสุวรรณล้านนาไทย. พิมพ์ครั้งที่ ๑. เชียงใหม่; ๒๕๑๒
๑๖. เอกสารตำรายาของพ่อฮ้อยคำพัน อินทรสุวรรณ ตำบลช้างม้อย อําเภอเมือง จังหัด เชียงใหม่.
๑๗. เอกสารตำรายาของนายสม ปะทุมมา ตำรายาพิเศษ ของเจ้าทักษิณนิเกต คุ้มหลวงเชียงใหม่ ๕๐ หมู่ ๑ ตำบลแม่ยวม อําเภอแม่สะเรียง จังหัดแม่ฮ่องสอน.
๑๘. เอกสารใบลานของวัดสูงเม่น อําเภอสูงเม่น จังหัดแพร่ อําเภอสําเนาไมโครฟิล์ม.
๑๙. เอกสารใบลานสมมติของคุณชงชัย ชีวนารมณ อําเภอเมือง จังหัด เชียงใหม่.
๒๐. เอกสารตำรายาของน้อยสง ไซยพล บ้านป่าเมียง อําเภอแม่ยวม จังหัด เชียงใหม่.
๒๑. เอกสารใบลานพ่ออนันต์ ไชยิตา อําเภอแม่ยวม จังหัด เชียงใหม่.
๒๒. บุญชู จันทรบุตร. เอกสารคัมภีร์โบราณล้านนา หมออุประจําบ้าน อําเภอหางดง จังหัด เชียงใหม่.
๒๓. เอกสารใบลานของพ่อนิเวศน์ ประเทือง ตำบลแช่ขี้กิ้ง อําเภอแม่ยวม เชียงใหม่.

บุคคลอ้างอิง

๑. หมอสมศักดิ์ กันติมูล บ้านออนกลาง อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่
๒. อาจารย์สนั่น ธรรมธิ สำนักส่งเสริมศิลปวัฒนธรรมล้านนา มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
๓. หมอนิเวศน์ ประเทือง บ้านแซ่ข้าง กิ่งอำเภอแม่ออน จังหวัดเชียงใหม่
๔. หมอนันต์ ปริธิตา กิ่งอำเภอแม่ออน อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่
๕. หมออินดา ไปริมา ตำบลบ้านแม่ อำเภอสันป่าดง จังหวัดเชียงใหม่
๖. อาจารย์เจริญ มาลาโรจน์ ตำบลขุหว่า อำเภอสันป่าดง จังหวัดเชียงใหม่
๗. นายวิษุทธิ์ พุทธิโรโน (หนานขวัญ) บ้านหม้อคำดวง ประจวบคีรีขันธ์ เชียงใหม่
๘. พระดิเรกวชิรญาโน วัดช่างเคี่ยน อำเภอเมือง เชียงใหม่
๙. พระกำพล คุณะวโร เจ้าอาวาสวัดดอกแดง อำเภอดอยสะเก็ด เชียงใหม่
๑๐. พระครูอุบลสีลภิกขิต เจ้าคณะตำบลหายยา วัดธาตุคำ อำเภอเมือง เชียงใหม่
๑๑. พระครูวิศิษฐบุญญากร เจ้าอาวาสวัดทุ่งหลวง อำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่

๑๒. พระณัฐวัฒน์กันตชัยโม วัดเมืองล้ง จังหวัดเชียงใหม่
๑๓. พระปลัดประจักษ์ ปญญาวิโร เจ้าอาวาสวัดคอกหนูป่า อำเภอสันทราย เชียงใหม่ คู่มือที่ใช้ประกอบการอ่าน และปริวรรคภาษาล้านนาจากใบลานและหีบสา

คู่มือประกอบการปริวรรค

- (๑) มณี พยอมยงค์. คำราเรียนหนังสือล้านนาไทย. เชียงใหม่: คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่; ๒๕๑๑.
- (๒) บุญคิด วัชรศาสตร์. คนเมือง อู่คำเมือง. เชียงใหม่: ชาราทอง; ๒๕๓๘.
- (๓) อุดม รุ่งเรืองศรี. พจนานุกรมล้านนา-ไทย ฉบับแม่ฟ้าหลวง ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ พ.ศ. ๒๕๓๓ เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่; ๒๕๓๓.
- (๔) อุดม รุ่งเรืองศรี. พจนานุกรมล้านนา-ไทย ฉบับแม่ฟ้าหลวง ปรับปรุงครั้งที่ ๑ พ.ศ. ๒๕๔๔ เชียงใหม่: ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่; ๒๕๔๕.
- (๕) มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์. สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคเหนือ. กรุงเทพมหานคร: สยามเพรส แมเนจเมนท์; ๒๕๔๒.

Abstract **Revision and Extension of Indigenous Materia Medica from Palm Leaf Manuscript**
Panee Sirisa-ard^a, Krirk Akkarachinores^b, Chaoyong Thammarat^c, Termsak Intanun^d, Surapol Natakankitkul^a

^aFaculty of Pharmacy, Chiang Mai University, ^bJib An Tueng Drug Store, Amphoe Mueang Chiang Mai, ^cChotana Road, Chiang Mai, ^dLanna Thai Store, Chiang Mai-Sunkhampang Road, Chiang Mai
Journal of Health Science 2006; 15:367-82.

The palm leaf manuscripts and sa paper manuscripts of indigenous documents from many sources of Northern Thailand of at least 1,400 formulas were revised and analyzed, based on the knowledge of Lanna character, community way of life and traditional medicine knowledge. After an analysis of the medical materials, it was found that the medicaments were mostly formulated into a compound medicine from raw materials of herb, animal and mineral components. The characteristic of each material medica was named followed by the disease. The ingredients could be formulated into 34 forms according to the methods of usage. Many parts of medicinal plants could be used. They contained hot, cold and equally hot and cold properties. The healers knew how to prescribe these medicines pertaining to their specific properties relating to various stages of their patients' symptoms. There were element analysis in the treatment and many popular formulas were referenced such as YAKAEHATON and YATUSSAMUNE. It was found that curing procedure included ritual to expel bad luck and for longevity, extending patients' lives. Buddhist way of explanation of illness also became an essence. The ritual is also used in compounding and collecting medicinal plants.

Based on this study, the indigenous knowledge of Lanna traditional medicine could be developed especially in the field of pharmacy, in order to learn and rejuvenate folk medicine which is a sector of self health care for public health benefit. However, more studies on its full applications and potential are still needed.

Key words: revision, Lanna medicine, palm leaf manuscript, material medica